

ЦЕРКОВНЕ ПАМ'ЯТКОЗНАВСТВО

УДК 351.853.073.1:27–52(477) «1900/...»(045)

Н.М. СЕНЧЕНКО

Державно-правове регулювання охорони церковних пам'яток в Україні на початку ХХ ст.

У статті проаналізовано процес становлення законодавчої бази з охорони церковних пам'яток на початку ХХ ст. Висвітлено роль державних установ, громадських організацій, наукових товариств, установ духовного відомства у вирішенні пам'яткоохоронних проблем. Розглянуто дискусійні положення законодавчих актів стосовно проблем охорони церковних пам'яток.

Ключові слова: пам'ятки церковної старовини, законодавчі акти, розпорядження св. Синоду, охорона пам'яток, реставрація, Імператорська археологічна комісія, Комітет з охорони старожитностей.

Сьогодні низка аспектів проблеми охорони пам'яток церковної старовини потребує серйозної наукової розробки. Різке протистояння різних релігійних конфесій, нерозуміння а іноді й повне ігнорування канонічного права, захоплення храмів іншими конфесіями досить часто супроводжується варварським нищенням церковних пам'яток. Окрім того, військові дії на сході країни призвели до втрати значної кількості церковних пам'яток, у т.ч. – ікон, храмів, монастирських комплексів тощо. Події останніх років в Україні означили проблему недієздатності існуючих законодавчих актів у пам'яткоохоронній галузі й нагальну потребу їх подальшого вдосконалення. Важливим підґрунтям у вирішенні назрілих проблем є досвід минулого, який неодмінно повинен бути вивчений, систематизований та використаний у сучасному законотворчому процесі. Ключовими залишаються питання статусу пам'яток церковної старовини, визначення права власності на них держави і громад віруючих, державно-правового регулювання у пам'яткоохоронній галузі.

Охорона церковних пам'яток на початку ХХ ст. займала значне місце у діяльності духовної влади. Однак, зусилля духовного відомства не завжди були успішними з причин відсутності відповідної законодавчої бази. Церковні пам'ятки розглядалися як конфесійна цінність а не як об'єкт загальнодержавного значення. Надання церковним пам'яткам національного статусу – на думку багатьох учених – першочергове завдання, яке необхідно було вирішити на законодавчому рівні. Спробами правового регулювання назрілих проблем були законопроекти, розроблені на початку ХХ ст. Звичайно, помилково стверджувати, що всі вони були бездоганними. Автори намагалися врахувати недоліки попередніх проєктів а також зарубіжний досвід пам'яткоохоронної роботи. Багатоаспектність церковних пам'яток вимагала комплексного підходу до проблем їх вивчення, збереження та використання, на що неодноразово звертали увагу як фахівці пам'яткоохоронної справи так і представники духовної влади, у віданні яких, переважно ці пам'ятки знаходилися.

Більшість пам'яток початку ХХ ст. належала православній церкві, значна кількість з яких використовувалася під час богослужіння. З часом храми перебудовувалися, ремонтувалися, зношене церковне начиння, богослужбові предмети зберігалися в ризницях або знищувалися. Мали місце випадки заміни старого новим, блискучим, що призводило до спотворення початкового задуму, замінювалося неякісним і потворним, знищувалися давні фрески, замальовувалися розписи храмів. Усе, що втратило зовнішній вигляд іноді ламали та викидали. Особливо це стосувалося старих іконостасів і церковного начиння (панікадил, підсвічників, ікон, богослужбових книг тощо), що роками знаходилися у коморах церков чи монастирів [1]. У деяких єпархіях й установах духовного відомства виявилися неодноразові випадки, коли реставрація церковних пам'яток старовини проводилася без відома Імператорської Археологічної комісії (далі – ІАК), на яку покладено «вище художньо-археологічне спостереження у цій справі». Мали місце факти реставрації пам'яток церковної архітектури без дозволу відповідних органів та нагляду фахівців. ІАК зверталася з проханням до св. Синоду видати належне розпорядження з метою попередження подібних випадків. Потрібно відзначити, що таких розпоряджень св. Синоду було чотири [2], що свідчить про явні негаразди із збереженням пам'яток церковної давнини того періоду [3].

У лютому 1905 р. [4] вийшло чергове розпорядження обер-прокурора св. Синоду про неодмінне дотримання імператорського указу від 11 березня 1889 р. про реставрацію монументальних пам'яток, згідно з яким будь-яка реставрація монументальних пам'яток, у т.ч. – церковних, могла проводитися лише після попереднього узгодження з ІАК і після узгодження її з Імператорською Академією мистецтв [5].

Черговою спробою вирішення зазначених проблем став законопроект про охорону вітчизняних пам'яток давнини, розроблений Комісією з перегляду законодавства з охорони історичних пам'яток у 1904–1905 роках. Члени комісії О.О. Бобринський, Н.П. Кондаков, М.В. Покровський та інші намагалися використати і включити до законопроекту, наскільки це було можливо, найбільш раціональні пропозиції Імператорського Московського археологічного товариства (далі – ІМАТ), Комісії зі створення центрального органу охорони, а також відповідні положення законодавчих актів зарубіжних країн.

Положення законопроекту поширювалися на: а) пам'ятки архітектури, живопису і скульптури; б) монументи на честь осіб та історичних подій; в) пам'ятки письма і друку; г) пам'ятки прикладного мистецтва; д) пам'ятки давнини, що мали художню цінність і археологічне або історичне значення. Вимоги стосувалися як рухомих пам'яток, так і нерухомих, причому до перших належали і предмети, що становили приналежність нерухомих пам'яток, і ті, що мали самостійне історичне або археологічне значення. Загальний список усіх пам'яток старовини мав бути складений органами, що займалися справами охорони старожитностей. У віданні якої б установи – урядової чи громадської – знаходилася пам'ятка старовини, вона повинна була підлягати дії встановлених правил. Щодо порядку охорони всі пам'ятки пропонувалося поділити на 2 групи: до першої групи включені всі ті пам'ятки, що мали першорядне археологічне, історичне або мистецьке значення і підтримання яких становило предмет особливої уваги уряду, до другої ж групи повинні бути віднесені всі інші пам'ятки. Складання списку пам'яток першої групи покладалося на центральний охоронний орган. Підтримка таких пам'яток, за відсутності для цього коштів у тих установ, у віданні яких вони знаходилися, планувалося здійснювати за рахунок державного казначейства або з казенних коштів.

Виконання функцій охорони пам'яток старовини планувалося покласти на новоутворену мережу місцевих установ на чолі з вищим центральним органом. До місцевих органів охорони пам'яток планувалося включити існуючі на той час приватні, історичні та археологічні товариства, що мали відношення до справи охорони пам'яток старовини, і утворити із них низку окружних установ. Вищий центральний орган автори законопроекту пропонували скласти із членів археологічних, історичних товариств, а також із представників вищих учбових закладів духовного і цивільного відомств. У положеннях законопроекту, що стосувалися проблем поділу на округи, не згадувалася ІАК – і це викликало чимало критичних зауважень з боку відомих фахівців. Адже ІАК, особливо у згаданий період, брала активну участь у вирішенні питань щодо збереження та реставрації стародавніх храмів. Однак, до числа товариств, яким планувало-

ся довірити округи, внесено значну кількість таких, що цими проблемами ніколи не займалися, і, відповідно, не мали у своєму складі необхідних фахівців [6].

Законопроект передбачав наділення охоронних органів наглядовими функціями (розповсюдження інформації про пам'ятку, фотографування, змальовування, складання списків і дослідження пам'яток старовини, спостереження за їх збереженням, а також повідомлення висновків відповідним відомствам з питань ремонту та реставрації цих пам'яток) і виконавчими функціями (здійснення ремонту пам'яток). Однак у законопроекті чітко не з'ясовано – у чому саме полягала діяльність та право охоронних органів щодо тих відомств, яким належали пам'ятки. Сумнівно, що науковці товариства погодилися б тільки «оприлюднювати висновки», не володіючи правом вимагати, щоб реставрація проводилася на підставі саме цих висновків та правом керувати реставраційними роботами і охороною цих пам'яток. Комісією з перегляду законодавства з охорони історичних пам'яток пропонувалося всі пам'ятки старовини, поділити на 2 групи: 1) пам'ятки, якими користуються для своїх потреб різні відомства і установи, засобами яких вони і повинні підтримуватися, і 2) пам'ятки, що не знаходяться в користуванні окремих відомств і повинні підтримуватися засобами охоронних органів. Таким чином, на першу групу пам'яток поширювалися лише наглядові функції охоронних органів, а на пам'ятки другої категорії – також і виконавчі функції.

Для вирішення окремих положень законопроекту Комісія вирішила залучити відомих науковців, фахівців відповідних галузей. Зокрема, це стосувалося наступних питань: 1) у разі визнання необхідності створення нових самостійних органів охорони пам'яток, чи не слід покласти на окружні органи будь-які інші функції, крім оприлюднення висновків з питань щодо ремонту та реставрації пам'яток. Чи не підлягає доручити окружним установам: а) утримання окремих пам'яток і дослідження їх; б) виконання функцій губернських органів щодо тих губерній, в яких таких органів не існує. На думку ІМАТ, окружні органи повинні відати усіма справами охорони пам'яток тобто: а) складання описів пам'яток; б) поділ їх на відділи; в) дослідження пам'яток; г) охорону пам'яток; д) обговорення і вирішення питань щодо необхідного ремонту та реставрації пам'яток; е) відповідальність за проведені роботи; ж) залучення до суду за спотворення пам'яток; з) утримання пам'яток – у тому випадку, якщо на те не будуть виділені необхідні кошти. Комісія пропонувала внести до законопроекту, за прикладом Швейцарії, обов'язкову перевірку усіх пам'яток старовини через певний проміжок часу (пропонувалося що три роки). Проте, для втілення такої пропозиції, необхідно було здійснити повну реєстрацію усіх пам'яток старовини в округах, що на той час ще не було реалізовано.

Початок ХХ ст. відзначився загостренням проблеми вивезення старожитностей за межі країни. Особливо це стосувалося церковних пам'яток.

Провідні фахівці, наукові товариства пропонували на законодавчому рівні заборонити таку діяльність. Зокрема, ІМАТ пропонувало внести до законопроекту наступні вимоги: 1) кожен власник, який бажав вивезти за кордон колекцію старожитностей або окремий предмет, зобов'язаний повідомити про це охоронний орган і тільки у випадку, коли урядові установи (яким повідомляється про продаж центральним органом) відмовлявся від покупки, власник мав право просити центральний орган видати йому дозвіл на продаж колекції або предмету за кордон; 2) без такого дозволу колекції старожитностей і окремі предмети не пропускалися через кордон; 3) колекції та предмети старовини, що перевозилися за кордон без зазначеного дозволу, конфіскувалися і передавалися до музеїв; 4) за намагання вивезти предмети за межі країни без дозволу власники піддавалися штрафу, встановленого законом, або тюремному ув'язненню; 5) окружні органи повинні стежити за скупниками та агентами із купівлі стародавніх речей і художніх творів, перевіряти здійснені ними операції і мати право застосовувати до них вищевказані положення; 6) ті ж заходи застосовувалися і до скупників церковних предметів, про що вже не раз порушувалося питання Комісією.

Окрім того, ІМАТ пропонувала включити до законопроекту положення, вироблені у 1903 р. особливою комісією щодо перегляду Статуту будівельного. Заборонялося руйнувати, розбирати або видозмінювати без дозволу стародавні пам'ятки церковної, цивільної і військової архітектури з усім їх художнім надбанням або їх залишки, які знаходилися на казенних, громадських, церковних землях під відповідальність тієї влади, у віданні якої знаходилася сама пам'ятка або земля. Якщо пам'ятка, мала особливе археологічне або історичне значення, знаходилася у приватному володінні – вона могла бути відчужена за певну винагороду і передана у відповідне відомство для утримання у первісному стані. За переміщення, знесення, руйнування пам'яток старовини без належного дозволу, порушники підлягали ув'язненню терміном від одного до чотирьох місяців. Незалежно від цього, винний зобов'язаний відновити за свій рахунок знищення частини пам'яток, коли це виявиться можливим. Зазначені положення вимагали точного визначення: а) відповідальності влади, у віданні якої знаходилася пам'ятка; б) право окружних органів надсилати звинувачення за псування або знищення пам'яток до прокурорського нагляду.

Незважаючи на всі спроби врахувати і внести до законопроекту найбільш дієві та перспективні положення, він залишився недопрацьованим і нереалізованим.

Проблема відчуження у державну власність пам'яток церковної старовини порушувалися головою ІМАТ П.С. Уваровою у її зверненні до імператора Миколи II у 1908 р. Незважаючи на резолюцію імператора – «заслугує серйозної уваги» – пропозиція про поширення державного протекторату на

пам'ятки старовини, що знаходилися у відомстві св. Синоду, Кабінет міністрів не підтримав. Факти, викладені у листі П.С. Уварової, визнали як випадкові. Уряд обмежився лише підтвердженням колишніх законодавчих актів про охорону пам'яток духовного відомства.

У 1908–1909 роках з'являється низка документів, спрямованих на збереження церковних пам'яток. Серед них – проект положення про Синодальну архівно-археологічну комісію, перетворену із колишньої Комісії по розбору і опису архіву св. Синоду. Разом із колишніми обов'язками їй доручалося стежити за збереженням, описом і реставрацією пам'яток, що перебували у віданні св. Синоду, а також за діяльністю музеїв і давньосховищ духовного відомства. У губернських і найважливіших повітових містах започатковувалися церковно-археологічні комітети. Відновлювалася робота Особливої комісії з перегляду діючих постанов щодо охорони давніх пам'яток та будівель, створеної у 1904 р. У зв'язку з цим міністр внутрішніх справ П.А. Столипін звернувся до міністра закордонних справ з проханням доставляти до Міністерства внутрішніх справ (далі – МВС) зразки законодавчих актів з охорони історичних пам'яток у країнах Західної Європи [7].

Законотворчий процес у пам'яткоохоронній сфері продовжувався. У 1911 р. міжвідомча комісія під головуванням міністра внутрішніх справ І.Я. Гурлянда внесла до Державної Думи новий проект «Положення про охорону старожитностей», згідно якого старожитностями вважалися усі пам'ятки «архітектури, скульптури, живопису та іншого мистецтва», а також акти та рукописи, що могли використовуватися як джерела пізнання вітчизняної історії. Дії Положення підлягали усі пам'ятки давнини, незалежно від того, якому відомству чи установі вони належали. Охорона старожитностей покладалася на МВС. Дія Положення поширювалася в особливому порядку на церкви, каплиці, предмети церковної давнини, оскільки вони являли собою предмети релігійного шанування і служили для задоволення релігійних потреб або використовувалися у церковному богослужінні. Відповідальність за охорону цих пам'яток несла православна церква. Для охорони пам'яток, керівництва та нагляду за діяльністю усіх установ і осіб, залучених до цієї справи, при МВС утворювався Комітет з охорони старожитностей. Крім голови до складу Комітету входили: представник імператорської Академії наук, два представники від Імператорської Академії мистецтв, по одному від ІАК та Імператорської Археографічної комісії, від новоутвореного Комітету опіки російського іконопису і від технічно-будівельного комітету при МВС, а також представники від відомств: двоє – від Міністерства народної освіти, троє – від відомства православного сповідання і по одному – від Міністерства імператорського двору й уділів, МВС, Військового міністерства, Міністерства юстиції, Міністерства

фінансів і Державного контролю. Крім згаданих представників, до складу Комітету входили ще дві особи: одна обиралася всеросійським археологічним з'їздом, інша – обиралася обласним археологічним з'їздом. Кожна з цих двох осіб обиралася на період до зборів наступного з'їзду, але не більше, ніж на три роки. Також до складу Комітету планувалося включити ще п'ять осіб, призначених міністром внутрішніх справ із числа відомих істориків, археологів, мистецтвознавців. До того ж, св. Синодом призначатиме двох членів, що обиратимуться ним зі складу комісії для опису синодального архіву та технічно-будівельного комітету господарського управління при св. Синоді. Голові Комітету надавалося право запрошувати на засідання Комітету з правом дорадчого голосу всіх осіб, участь яких він вважав корисним.

До сфери діяльності Комітету належали: а) складання загальних списків старожитностей, встановлення способів їх реєстрації та визнання предметів давнини такими, що потребують охорони; б) вироблення щорічних кошторисних розрахунків про витрати з коштів державного казначейства на допомогу історичним, етнографічним, археологічним, археографічним й іншим товариствам і музеям; г) визначення, а в разі потреби – створення тих місцевих установ, які могли б взяти на себе справу охорони старожитностей; д) складання інструкцій місцевим установам, розгляд звітів про діяльність таких установ, призначення їм грошової допомоги з наявної у розпорядженні Комітету суми, і взагалі – вирішення усіх питань, пов'язаних із керівництвом, погодженням і діяльністю установ, підвідомчих Комітету; е) вирішення протиріч, що виникають з охорони старожитностей між установами й особами, підвітними Комітетові, і тими особами й установами різних відомств, у володінні чи управлінні яких знаходились зазначені старожитності; ж) вирішення усіх питань щодо реставрації та ремонту пам'яток старовини; з) розгляд, за скаргами зацікавлених осіб, усіх справ про здійснення розкопок або про видачу дозволів на їх проведення; і) відрядження вчених для огляду особливо цінних пам'яток старовини, а також спорядження археологічних і археографічних експедицій; й) розповсюдження інформації про старожитності; к) контроль за виконанням пунктів Положення. Пропозиції уряду або будь-якого відомства, стосовно охорони старожитностей, могли бути реалізовані лише після попереднього розгляду у Комітеті.

Руйнування, перебудова, відчуження або переробка стародавніх будівель, споруд, старожитностей могла здійснюватися лише після попереднього узгодження з Комітетом. У випадку проведення робіт без згоди Комітету, такі роботи мали бути негайно припинені, а в разі наявності розпоряджень про відчуження або переробку предметів давнини, вжити заходи щодо негайного скасування означених розпоряджень. Це правило поширювалося на всі

церкви і каплиці, споруджені до 1725 р. Комітетові належало право порушення питань про відчуження на користь держави місць, що перебували у приватному володінні, особливо цінних в історичному відношенні. Зазначене відчуження здійснювалося у загальному порядку, визначеному цивільними законами. Всі рішення Комітету підлягали затвердженню міністром внутрішніх справ. У випадках, коли у справі, дозволеній Комітетом, була заява будь-кого з представників відомств про його незгоду, міністр внутрішніх справ, не утверджуючи рішення комітету, узгоджував питання з відповідним міністром, а в окремих випадках – з обер-прокурором св. Синоду, причому можливі розбіжності розв'язувалися у відповідному порядку. Комітет складав щороку звіт про свою діяльність, який, після затвердження його міністром внутрішніх справ, публікувався для загального ознайомлення.

У кожній губернії Комітет з охорони старожитностей визначав установу (епархіальний історико-археологічний комітет або подібну йому установу духовного відомства, губернську вчену архівну комісію, наукове товариство тощо), на яке, в разі його згоди, могли б бути покладені функції охорони місцевих старожитностей на умовах, вироблених Комітетом у межах цього Положення та відповідно до місцевих умов. У разі, якщо старожитності губернії мали переважно церковний характер, Комітет пропонував взяти на себе обов'язки з охорони місцевих старожитностей місцевої епархіальному історико-археологічному комітетові або подібній йому установі духовного відомства. Такі ж установи визначалися Комітетом у разі потреби як у повітах, так і в округах, розуміючи під цими останніми історико-археологічні райони, що охоплювали кілька губерній повністю або частково. У місцевостях, де були відсутні відповідні установи, Комітет утворював на вироблених ним підставах, місцеві органи опіки старожитностями.

До сфери діяльності місцевих установ, а також утворених Комітетом органів опіки, які взяли на себе обов'язки з охорони старожитностей належали: а) розповсюдження інформації про пам'ятки, обстеження та реєстрація місцевих пам'яток старовини; б) спостереження за збереженням місцевих старожитностей, визнаних відповідно до цього Положення такими, що потребують охорони; в) ремонт старожитностей у випадках, що не терплять зволікання, і за умов, що загрожують цілісності або безпеки самої пам'ятки. Комітетові надавалося право скасовувати будь-яке розпорядження місцевої установи, що стосувалося охорони старожитностей. Він зобов'язаний був також контролювати, щоб усі дії місцевих установ були узгоджені із законом і повністю відповідали угодам, укладеним між Комітетом і місцевими установами. Місцеві установи щорічно мали отримувати допомогу із коштів, які перебували у розпоряджен-

ні Комітету з охорони старожитностей, у розмірі, який визначається Комітетом для кожної із цих установ. Однак, зазначені кошти могли витратитися ними виключно на охорону старожитностей, що засвідчувалося у звітах, які щорічно подавалися до Комітету у зазначені строки.

Визнання пам'яток старожитностей такими, що підлягають охороні проводиться шляхом внесення в списки (реєстрація), які склалися місцевими установами з охорони старожитностей і затверджувалися Комітетом. Реєстрація церков, каплиць, священних предметів церковної старовини, оскільки вони являють собою предмети релігійного шанування і служили для задоволення релігійних потреб або використовувалися у церковному богослужінні, мало відбуватися за погодженням з місцевим спархіяльною владою, причому всі розбіжності, попередньо вирішувалися Комітетом, виносилися на затвердження св. Синоду, рішення якого виконувалися обер-прокурором св. Синоду за згодою з міністром внутрішніх справ. Це ж правило мало стосуватися і тих випадків, коли св. Синод не погоджувався на внесення предмета до реєстраційних списків. Зазначені списки, після затвердження їх Комітетом, надавалися міністром внутрішніх справ до Сенату для опублікування. Правила про складання, ведення та зберігання зазначених списків видавалися Комітетом. Усі скарги та заяви з приводу списків розглядалися Комітетом і узгоджувалися з відповідною місцевою установою з охорони старожитностей.

Усі предмети, що належали до зібрань урядових місць, музеїв, сховищ і бібліотек усіх без винятку відомств й урядових установ, підлягали охороні, попри те, що вони могли й не бути окремо внесені до згаданих списків. Заявлені старожитності не могли відчужуватися, обмінюватися, вилучатися із зібрань інакше, як на підставі існуючих для цього або особливо встановлених правил. Тому будь-який предмет, вилучений всупереч цих правил, повертався до зібрання, з якого він вилучений, за рахунок винуватця, або вилучався зі спадщини, залишеної ним, якщо предмет знаходиться у складі зазначеної спадщини. Незалежно від цього, особи, винні у незаконному вилученні із зібрання предметів, підлягали кримінальній відповідальності, а особи, які придбали ці предмети як безпосередньо від винних, так і від третіх осіб позбавлялися права повернути собі ці предмети. Якщо через будь-які обставини установа визнавала себе не в змозі забезпечити належне збереження старожитностей від пошкоджень, загибелі або викрадення, якщо такі обставини будуть встановлені Комітетом з охорони старожитностей, то обов'язки з охорони відповідних збірок покладалися на центральні установи підлеглого відомства.

Порядок знищення старих справ, що належали до архівів св. Синоду, Державної Думи, Сенату, Ради Міністрів, всіх міністерств, головних управлінь

та Державного контролю, визначався відповідними законодавчими актами й особливими правилами, але за неодмінної умови, щоб у вирішенні питання про визнання справ такими, що підлягають знищенню брали участь представники від імператорської Академії наук та імператорської Археографічної комісії, а також особа, яка призначалася Комітетом з охорони старожитностей. Уряд мав переважне право купівлі усіх старожитностей, що знаходилися у володінні приватних осіб. Згадані старожитності могли бути вивезені за кордон тільки за наявності посвідчення Комітету з охорони старожитностей про те, що уряд відмовився їх придбати.

На законопроект надійшло багато зауважень від наукових і мистецьких організацій. Зокрема, він обговорювався на загальних зборах Всеросійського з'їзду художників 28 грудня 1911 р. Критичні зауваження щодо проекту стосувалися представництва наукової та мистецької громадськості у Комітеті, обмеженого порівняно з попередніми проектами. Зауваження стосувалися також особливого порядку охорони пам'яток церковної давнини, що знаходилися у підпорядкуванні св. Синоду з причин їх особливого церковно-службового призначення. Передбачалася можливість покласти їх охорону на місцеві єпархіальні установи, а реєстрацію проводити з дозволу св. Синоду. Надання церковним пам'яткам особливого статусу викликало невдоволення наукових і громадських кіл, оскільки не давало їм можливості здійснювати відповідний контроль. Підкреслювалося, що майбутній закон «не зачіпає обрядного значення релігійних святинь, а переслідує тільки мету найкращого збереження «сторін ... чисто художніх і наукових». Це невдоволення було вагомою причиною, що перешкоджала і в наступних проектах дійти згоди у питаннях охорони церковних пам'яток. У випадках реєстрації пам'яток церковної давнини законопроектом передбачалася згода св. Синоду, що викликало певні невдоволення серед учасників з'їзду художників. На їх думку – реєстрація не знищувала церковні старожитності, а лише встановлювала цінність цих предметів з точки зору художньої або наукової, для чого згода духовного відомства не потрібна. Викликало невдоволення і обмеження 1725 роком права реставрації і ремонту пам'яток до закінчення реєстрації відносно церков і каплиць. Значна кількість пам'яток церковної давнини відносилися до XVIII – початку XIX ст., і обмежуватися таким терміном фахівці вважали недоцільним. Були висловлені пропозиції продовжити його хоча б до половини XIX ст. Крім того, були висловлені зауваження щодо недостатності тих місцевих кадрів, які законопроект планує залучити до охорони пам'яток, про що свідчить надто обмежена кількість архівних комісій та єпархіальних комітетів.

У зауваженнях, що надійшли від Комісії Академії мистецтв, головна увага зверталася на охорону пам'яток на місцях. Підкреслювалося, що кадровий потенціал місцевих закладів з охорони пам'яток не володіє достатнім рівнем

компетентності у питаннях мистецтва і повинен бути підсилений кадрами з художньою освітою [8].

У розгорнутій рецензії на законопроект, підготовлену ІМАТ, висловлювалися різкі зауваження проти виділення церковних пам'яток в особливу підгрупу, що, на їх думку, може бути прийнятно лише стосовно святинь, а також критичні зауваження щодо наміру віддати охорону церковних пам'яток у руки духівництва [9].

На думку петербурзького товариства архітекторів, законопроект потребував доопрацювання стосовно питань адміністративної побудови та відсутності у ньому норм морального права [10].

Вагомі зауваження висловив голова Комісії з опису синодального архіву академік О.І. Соболевський. Він відстоював право православної церкви на участь в охороні старожитностей, які їй належали і які вона ретельно охороняла, керуючись раніше прийнятими законами духовного відомства [11]. Поряд із храмами, православна церква зберегла безліч різноманітних за віком і науковою цінністю церковних предметів, більшість яких на початку ХХ ст. знаходилася у храмах, монастирях, церковних ризницях, давньосховищах (музеях) відомства православного сповідання [12]. Останні створювалися починаючи з 1865 р. З 1911 р. в усіх єпархіях започатковувалися церковні давньосховища а також церковно-археологічні товариства, більшість з яких мали власні наукові видання. Майже всі церковні давньосховища, товариства і видання існували за рахунок місцевих єпархіальних коштів, а також внесків своїх членів, обходячись без підтримки державного казначейства. Крім того, православна церква зберегла й писемні пам'ятки [13], яких могло б бути набагато більше, якби вони не були у неї вилучені урядом у ХVІІІ ст. разом із секуляризацією земельних угідь і у багатьох випадках втрачених. Тим не менше, церква зберегла багато чого, в т.ч. архіви [14], унікальні бібліотеки, зокрема відомі під назвами синодальної, друкарської тощо. Чутки, що церква не вміє зберігати старожитності, що пам'ятки з її храмів і ризниць викидаються, продаються тощо не мають ґрунтовних підстав. Як зазначав О.І. Соболевський, мали місце лише поодинокі випадки, які траплялися й у відповідних закладах інших відомств. Відомі випадки продажу пам'яток стосувалися незначних за своєю науковою цінністю предметів.

На жаль, продовжувалося замовчування заслуг церкви думською комісією. Послідовність, з якою вона скорочувала право участі православної церкви у подальшій охороні зібраних нею пам'яток, чітко простежувалася у думському законопроекті та законопроекті МВС. Міністерський законопроект надавав представникам відомства православного сповідання 3 місяці у складі робочої комісії. У думському законопроекті до Комітету з охорони старожитностей взагалі не передбачалося включення представника духовного відом-

ства а лише можлива участь «спеціаліста із церковної археології», який призначався св. Синодом. Міністерський законопроект передбачав: а) у випадку, якщо пам'ятки мали переважно церковний характер, Комітет з охорони старожитностей пропонував місцевому єпархіальному історико-археологічному комітету чи подібній йому установі духовного відомства взяти на себе обов'язки із охорони місцевих пам'яток. Думський законопроект знищував це право і пропонував Комітету вибрати установу для охорони «місцевої старовини» на власний розсуд [15]. Критичні зауваження щодо думського законопроекту а також складна політична ситуація в країні завадили його завершенню. Необхідність дієвого закону була усвідомлена урядом у роки війни. Випадки безконтрольного розкрадання, вивезення і знищення старожитностей вимагали вжити термінових заходів щодо оголошення усіх предметів старовини у країні національною власністю. У 1916 р. Кабінет міністрів запропонував міністру внутрішніх справ доопрацювати розглянутий вище проект «Положення про охорону старожитностей» з урахуванням висловлених зауважень.

Процес становлення законодавства з охорони старожитностей, у т.ч. церковних пам'яток як частини культурної спадщини країни, пройшов досить складний шлях. Здійснено значну роботу із визначення найважливіших положень законодавчих актів, що охопили всі сторони пам'яткоохоронної справи. Завдяки активності вчених, представників творчої інтелігенції, установ духовного відомства визначені основні теоретичні позиції й обумовлені організаційні принципи охорони церковних пам'яток, багато з яких увійшли до сучасних законодавчих актів. Не всі законопроекти були досконалими, проте багато їх положень залишаються актуальними й сьогодні. Досвід попередніх років допоможе у сьогоднішньому законотворчому процесі враховувати найбільш проблемні аспекти охорони церковних пам'яток: надання їм особливого статусу, звільнення від залежності різних відомств, необхідності єдиного державного контролю.

Джерела та література

1. Из записки управляющего синодальным архивом А. Львова «Существующие ныне и желательные в будущем меры охранения и разработки вещественных и письменных памятников, сосредоточенных в духовном ведомстве» // Церковные ведомости. – 1900. – № 30 (неоф.). – С. 1188–1203.
2. Распоряжение обер-прокурора св. Синода о точном исполнении Высочайшего повеления от 11 марта 1889 г. и определения св. Синода от 21 сентября – 16 ноября 1894 г. касательно реставрации монументальных памятников // Церковные ведомости. – 1901. – № 48. – С. 388.
3. Определение св. Синода об охранении памятников церковной древности в монастырях и церквах империи // Церковные ведомости. – 1903. – № 11. – С. 75; Разъяснение определения св. Синода об охранении памятников церковной древности в монастырях и церквах империи // Церковные ведомости. – 1903. – № 49. – С. 390.
4. Распоряжение обер-прокурора св. Синода о непременном соблюдении Высочайшего повеления от 11 марта 1889 г. о реставрации монументальных памятников древностей // Церковные ведомости. – 1905. – №7. – С. 53.

5. Высочайшее повеление от 11 марта 1889 г. о реставрации монументальных памятников древности // Собр. Указ. и распор. Прав. – 1889. – С. 352.
6. Отношение ИАК к ИМАО о содействии при разрешении вопросов о ремонте и реставрации памятников зодчества // Древности. Труды комиссии по сохранению древних памятников ИМАО. – 1909. – Т. 3. – С. 302.
7. Дьячков А.Н. Живое прошлое. – М., 1999. – С. 230.
8. Из определения св. Синода об одоветворении ходатайств о дозволении заниматься в церквах и монастырях епархий лицам, командируемым императорской Академией художеств для изучения памятников искусства // Церковные ведомости. – 1906. – № 40. – С. 431.
9. Материалы по вопросу о сохранении древних памятников, собранные Московским археологическим обществом. – М., 1911. – С.9–10.
10. Гидони А.И. Законодательная охрана памятников старины и пришедших искусства / А.И. Гидони // Зодчий. – 1912. – № 12. – С. 111–114.
11. Предложение архиепископа Новгородского и Старорусского Арсения настоятелям церквей и монастырей о точном исполнении существующих по духовному ведомству постановлений относительно охранения предметов древности // Новгородские епархиальные ведомости. – 1911. – № 7. – С. 210.
12. Определение Синода о непрременном и точном исполнении существующих по духовному ведомству постановлений относительно охранения в монастырях и церквах предметов древности // Церковные ведомости. – 1891. – № 1. – С. 5–6.
13. Определение св. Синода о мерах к сохранению рукописей и старопечатных книг // Церковные ведомости. – 1906. – № 8. – С. 114.
14. Здравомыслов К.Я. Архив и библиотека св. Синода и консисторские архивы / К.Я. Здравомыслов. – СПб., 1916. – С. 29–33.
15. Мнение председателя Комиссии по описанию синодального архива акад. А.И. Соболевского по поводу думского законопроекта об охране древностей // Церковные ведомости. – 1912. – № 23. – С. 943–947.

Сенченко Н.Н. Государственно-правовое регулирование охраны церковных памятников в Украине в начале XX в.

В статье проанализирован процесс становления законодательной базы охраны церковных памятников в начале XX в. Освещена роль государственных учреждений, общественных организаций, научных обществ, учреждений духовного ведомства в решении памятникоохранных проблем. Рассмотрены дискуссионные положения законодательных актов относительно вопросов охраны церковных памятников.

Ключевые слова: памятники церковной старины, законодательные акты, распоряжения св. Синода, охрана памятников, реставрация, Императорская археологическая комиссия, Комитет по охране древностей.

Senchenko N.M. State-legal regulation of the protection of ecclesiastical monuments in Ukraine in the early twentieth century

The article analyzes the process of establishing of a legal framework to protect the religious monuments of the early twentieth century. It is shown the role of government agencies, NGOs, scientific societies, clerical department institutions in solving heritage problems. There were considered controversial statements regarding legislation on church property protection.

Key words: church monuments of antiquity, legislation, St. Synod orders, protection of monuments, restoration, Imperial Archaeological Commission, the Committee for the Protection of Antiquities.

Надійшло до редакції: 02.11.2015 р.